

їна у війні за державність. Історія організації і бойові дії Українських Збройних Сил 1917–1921. – К.: Україна, 1995. – 206 с. 23. Українська революція: Документи 1919–1921 рр. / Під ред. Т. Гунчака. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с. 24. Українсько-московська війна 1920 року в документах. З передмовою і редакцією В. Сальського. Документи впорядкував ген. П. Шандрук. – Варшава, 1933. – 399 с. 25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), – ф. 1075, оп. 2, спр. 145, арк. 109–111. 26. ЦДАВОУ, ф. 1075, оп. 1, спр. 63, арк. 14. 27. ЦДАВОУ, ф. 1075, оп. 2, спр. 34, арк. 11. 28. ЦДАВОУ, ф. 1078, оп. 4, спр. 3, арк. 1. 29. ЦДАВОУ, ф. 1078, оп. 2, спр. 124, арк. 1. 30. ЦДАВОУ, ф. 3696, оп. 2, спр. 280, арк. 27, 33–34. 31. ЦДАВОУ, ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 22–25. 32. Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с. 33. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – Львів: НТШ, 1999. – 396 с. 34. Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, “Просвіта”, 1996. – 359 с. 35. Grunberg K., Sprengel B. *Trudne sosiedstwo. Stosunki polsko-ukrainski w X–XX wieku.* – Książka i Wiedza, 2005. – 832 s.

УДК 94(477)“1917/1920”:623.438.5

О.В. Пулим, І.М. Томюк

Львівський військовий орден Червоної Зірки
інститут Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Національного університету “Львівська політехніка”

НАРОДНИЙ РУХ ОПОРУ ПРОТИ БІЛЬШОВИЗАЦІЇ УКРАЇНИ У 1918–1922 рр.

© Пулим О.В., Томюк І.М., 2006

Висвітлено боротьбу найвідоміших українських повстанських загонів проти більшовицької диктатури на території України у 1918–1922 рр.

The struggle of the Ukrainian rebel troops on the Ukrainian territory against the bolshevik dictatorship in 1918–1922 is described in this article.

Радянська історіографія впродовж десятиліть віднаходила дедалі нові аргументи для того, щоб довести, що робітники і селяни України за покликом і під керівництвом комуністичної партії першими слідом за трудящими масами Росії піднялися на соціалістичну революцію, розгромили сили контрреволюції і встановили радянську владу в Україні. Завдяки перемозі жовтневої революції „Україна вступила на світлий шлях соціалістичного розвитку, зібравши у єдиній державі всі українські землі”.

Сталінська школа фальсифікації привнесла в радянську історіографію не тільки багато неправди, міфів і замовчувань, а й своєрідний тріумф переможців. Тих, хто вважав інакше, оголошували буржуазно-націоналістичними фальсифікаторами, не спроможними досягнути наукові принципи історичного дослідження, і зовсім не сприймали як істориків. Згідно з офіційною ідеологією української революції не було, а переможному руху радянської влади чинили опір куркульські банди, які організовували збройні „антирадянські куркульсько-есерівські буржуазно-націоналістичні заклоти”.

В останньому енциклопедичному виданні радянських часів, присвяченому громадянській війні, відмічено: „У 1919–1920 роках хвиля бандитизму охопила Україну. Намагаючись досягти в основному політичну мету, він був однією з найбільш загострених форм прояву дрібнобуржуазної контрреволюції. Такий політичний бандитизм використовувався ворогами радянської влади для зриву громадянських і військових заходів Радянського уряду, дезорганізації тилу Червоної Армії і виявлявся в організації масових заворушень, підпалах та висадженні у повітря складів, вбивствах

партійних і радянських працівників, пошкодженні залізниць тощо, які супроводжувалися грабунками, насильством і іншими суто карними вчинками. Методи бандитизму широко вживалися в куркульсько-анархістсько-есерівських заколотах в Україні – махновщина (1919–1921), петлюрівщина (1919–1921), григор'євщина (1919)” [1, с. 53].

Таке намагання радянських істориків пояснити опір радянській владі в Україні викликає певні сумніви. Напередодні революції в Україні налічувалося 4 млн. 221 тис. селянських господарств, з них бідняцьких – 2 млн. 431 тис. (57,1 %), середняцьких – 1 млн. 273 тис. (29,9 %), заможних – 517 тис. (12,2 %). Отже, бідняки становили більше ніж половину сільського населення України, середняки – одну третину, а решту – селянська буржуазія [2, с. 21]. Така кількість куркулів була неспроможна чинити „шалений опір радянській владі”. Щодо есерів, а їх напередодні Лютневої революції в Україні налічувалося близько 300 тис. осіб, то і тут простежується постійне намагання більшовиків покласти на меншовиків і есерів усю відповідальність за загострення внутрішньополітичної кризи в країні. Подібне постійно існувало у складних взаємовідносинах між більшовиками та їх соціалістичними опонентами, починаючи з жовтня 1917 року.

Не викликає сумніву, що такі непопулярні заходи, як радикальна націоналізація великої, середньої і навіть дрібної промисловості, заборона торгівлі, ринку, продрозверстка, найсуворіша централізація і регламентація всіх сфер життя, військово-наказова система, трудова повинність, які боляче зачіпали інтереси різних прошарків населення, не могли не спричинити незадоволення і опору у різноманітних, а також і озброєних формах. Проведення цієї політики на місцях часто-густо супроводжувалося грубим насильством і свавіллям з боку багатьох Рад, ревкомів, комнезамів, продзагонів, комісарів тощо. Не випадково на VII з'їзді РКП(б) у березні 1919 року лунали заклики делегатів „резонити комісарів” і „викинути з партії всі елементи, які сіють контрреволюцію на місцях в селі”. Однак зловживання владою стало у той час звичним явищем. Все це не могло не наштовхувати селян на повстання та до вступу у різні озброєні формування та загони.

Як відомо, протягом 1918–1920 рр. в Україні один за одним змінилися три радянські уряди, до того ж кожний із них створювався одразу після вторгнення у країну російських військ у вигляді Червоної армії, яка знищила Українську державність та запровадила окупаційний режим, що спирався на створення інституції більшовицької державності. Однак боротьба за самостійність України тривала, і не останнє місце у цьому процесі займав народний рух опору.

Перший радянський уряд в Україні, що проіснував від 25 грудня 1917 р. до 20 квітня 1918 р., відверто нав'язував народові російську, себто революційну, владу. За його розпорядженням зачиняли українські школи, придушували інші культурні інститути, та й взагалі тенденція до русифікації під час існування більшовицького режиму в Україні мала підкреслено антиукраїнський характер. Один з керівників українського радянського уряду В. Затонський згадує, як більшовицький комісар Дубенського повіту на Волині, на прохання дозволити поставити п'єсу „Сватання на Гончарівці”, яка без перепон ставилася в царські часи, відповів: „Грати дозволю, тільки не на контрреволюційній мові” [3, с. 41].

Більшовицькі війська повсюди супроводили продовольчі загони. У їх завдання входила конфіскація хліба, м'яса, цукру, олії. За неповними даними тільки за січень – квітень 1918 р. з України до більшовицької Росії було вивезено понад 17,3 млн. пудів хліба та 5 млн. пудів іншого продовольства. Зокрема, у січні 1918 р. загони Наркомпроду на чолі з М. Кудинським відіслали до Росії 240 вагонів хліба та 140 тис. пудів цукру; на початок лютого – 200 тис. пудів борошна, 40 тис. пудів цукру. [4, с. 85].

Населення багатьох міст і сіл України не витримало більшовицької диктатури і повстало. Наприкінці лютого – у березні 1918 р. такі повстання відбулися, зокрема, у Глухові, Прилуках, Конотопі, Лебедині, Сумах, Білопідлі, у квітні – в Гуляй Полі, Бердянську, Маріуполі, Судаку, Алушті. Багато повстанців ставало до лав Української армії Центральної Ради, зокрема, в ті її частини, що формувалися у кожному визволеному повіті.

З падінням гетьманату, приходом до влади Директорії і відновленням УНР більшовицька Росія починає нову окупацію України. 4-го лютого 1919 р. російські більшовицькі війська захопили Київ, і отже, розпочалася доба другої УРСР. Вона проіснувала недовго – тільки до серпня 1919 р., і

впала знову-таки через настрої тих мас, за плечима яких більшовики прийшли в Україну. Тоді маси підтримували їх тому, що вони йшли під гаслом „фабрики – робітникам, землю – селянам”. Тепер ці маси повстали проти більшовиків тому, що вони були проти українського національного відродження, були чужі українській дійсності, вивозили з України все, навіть верстати з фабрик і заводів. Словом, поводитися в Україні як окупанти.

Нарком продовольчих справ УРСР О. Шліхтер, що керував тоді відбиранням хліба в українських селян, зізнався, що з запланованих Москвою 50 млн. пудів, які треба було взяти з України, було заготовлено лише 8,5 млн. пудів, „та й ті на три чверті залишилися на Україні”, причому „кожен пуд був облитий кров’ю”. Це була відповідь України на постанову ЦК РКП(б) зробити з нею „товарообмін”: дати більшовикам України апарат з заготівлі хліба і зброю, а одержати 50 млн. пудів хліба [3, с. 61].

Крім грабіжницької політики, не припинявся національний терор. Для боротьби з „контрреволюцією” в Україні було створено з початку 1919 р. „Всеукраїнську Надзвичайну Комісію” (російською ВУЧК) під керівництвом М. Лациса (Яна Фрідріховича Судрабса). Крім центральної ЧК, були губернські, повітові, залізничні тощо. Уся Україна опинилася під терором політичної поліції, яка робила обшуки, арештовувала, розстрілювала без суду і слідства. Розстрілювали за доносом, за підозрою у „контрреволюції”, за приналежність до „буржуїв”, офіцерів, інтелігенції. У Полтаві, наприклад, чекіст Шуруп пишався тим, що „кінчає четверту тисячу хохлів” [6, с. 525]. Навіть В. Ленін вказував М. Лацису: „...на Україні ЧК принесла багато лиха, тому що були створені надто рано та впустили до себе масу тих, хто примазався” [7].

З перших днів встановлення другої більшовицької влади в Україні почався опір населення. На початку 1919 р. повстання були ще поодинокі і серйозної небезпеки більшовицькій владі не становили. Були створені центри і штаби в Києві, Полтаві, Вінниці, Фастові, Лубнах, Білій Церкві та інших містах. Вони організовували збройні загони, вчиняли виступи, проводили підривну роботу в більшовицьких установах та частинах Червоної армії, вели агітацію проти більшовицької влади. Згодом утворився Всеукраїнський революційний комітет на чолі з А. Річицьким, М. Авдієнком, А. Дрогомирецьким – українськими соціал-демократами.

Вищезазначені події змусили III з’їзд КП(б)У (1–6 березня 1919 р., тобто через місяць після встановлення радянської влади) у своєму рішенні про „Поточний момент і завдання партії” підкреслити: „Наявність в українському селі чималого і міцного й організованого куркульства дає повну підставу передбачити сильний куркульський контрреволюційний опір... Село стоїть перед періодом найгострішої громадянської війни і неминучої куркульської контрреволюції” [8, с. 40].

У цей час більшовицька влада приступила до проведення в Україні політики воєнного комунізму: створила 1256 радгоспів, які одержали 1,2 млн. десятин землі, а також понад 500 комун і артільей. До того ж величезні масиви землі відійшли до Укрголовцукру – главка-монополії, що видав цукровою промисловістю. Значна частина колишніх поміщицьких земель резервувалася для майбутніх комун і радгоспів. Безпосередньо селянству передано 5–6 млн. десятин із 12 млн., відібраних у поміщиків. Це дуже зачепило селянські інтереси. Неприйнятним, болючим для села заходом, стало впровадження за декретом уряду УРСР від 12 квітня 1919 р. продовольчої розверстки. Селяни за твердими цінами мали віддавати державі весь вироблений хліб, за винятком норми, необхідної для власного харчування та ведення господарства.

Все це ще більше посилювало дестабілізацію в суспільстві, і вже у березні–квітні в Україні відбулись виступи селян проти політики воєнного комунізму під гаслом „Геть комуну!” або й „За радянську владу без комуністів”. Тільки в квітні, за даними Народного комісаріату внутрішніх справ радянської республіки, в Україні було зареєстровано 93 озброєні виступи, зокрема на Київщині – 38, Чернігівщині – 19, Полтавщині – 17, Херсонщині – 8 і т. д. У Чорнобильському повіті Київської губернії повстання очолив Струк, у західній частині Радомишльського повіту – Соколовський, в районі Трипілля–Кагарлика–Ржищева–Обухова на чолі повстанців стояв Зелений (Д. Терпіло), а в районі містечка Димера – Павлученко. У Черкасах, Умані і Христинівці діяли загони Волинця, Коломійця, Ангела, під Васильковом і Мотовилівкою – Орловського і Гончара (Батрак), під Ходорковом – Огородникова, на Литинщині (Поділля) – Я. Шепеля [9, с. 291].

Наприкінці квітня 1919 р. лише на Київщині проти повстанців було виставлено 14.000 багнетів, в Чернігівській губернії – 2.500, у Подільській – понад 3.000, Волинській – до 600, разом 21.000 – при 20 гарматах, 140 кулеметах та 3-х панцерних потягах [6, с. 525].

Вже 25 травня 1919 р. „Бюллетень Секретариата ЦК КП(б)У” писав у передовій статті: „Тепер можна з певністю ствердити, що пролетарська революція на Україні вступила в період куркульської контрреволюції... Майже вся Україна вкрилася куркульськими бандами... Ми переживаємо тільки пролетарську міську революцію, яка перекидається з одного міста в інше по рейках залізниць, а не через проміжок між містами – не через сільські селянські маси” [3, с. 61].

Безсумнівно, що не треба уявляти всіх повстанців тільки ідейними борцями проти влади більшовиків. Серед них була і дрібна буржуазія міста і села; деякі прошарки офіцерства і інтелігенції; дезертири; люди, які за чотири роки війни звикли до солдатської справи як до ремесла („декласовані”); представники партій, заборонених або таких, що зайняли антибільшовицькі, антирадянські позиції (меншовики, есери, анархісти), і, навіть відверто карні елементи, які шукали ситого життя і збагачення грабуванням.

Але основною силою, яка багато в чому визначила наслідки подій, було селянство, яке становило основну масу населення України. Введення продовольчої диктатури, заборона приватної торгівлі хлібом, мобілізація до Червоної армії викликали не тільки незадоволення селян, але й масові повстання.

Радянська історіографія називає повстанців не інакше, як „п’яні григор’євські, махновські і петлюрівські банди”, „бандити імперіалізму”, „шакали імперіалізму”, „банди петлюрівських отаманів”, „куркульські банди” та ін. [9, с. 169–270].

Безсумнівно, що у вирі громадянської війни було всяке: грабунки і свавілля, вбивства і погроми, надмірна жорстокість переможців і невинна лють до представників радянської влади. Але чому радянські історики замовчують дії прозгагонів і лють каральних „експедиційних” військ, або просто бандитські вчинки Червоної армії? Наприклад, у вересні 1920 р. під час маршу „славетної і легендарної” 1-ї Кінної армії з Південно-Західного фронту до Південного фронту особовий склад 6-ї Кавалерійської дивізії вщент розтрощив деякі населені пункти на шляху пересування армії, вчинивши грабунки і погроми [10, с. 807].

3 квітня 1919 р. у доповіді про внутрішній і зовнішній стан Радянської республіки В. Ленін відмічав: „... Там [в Україні] весь час йшла партизанська війна. Ця війна йде на півдні і зараз. Там немає регулярних військ. Ми посунули туди наші регулярні війська, але цього мало” [11, с. 250]. Про складність перебування радянської влади в Україні свідчить повідомлення командувача більшовицькими військами України В. Антонова-Овсієнка від 18 квітня 1919 р.: „Йде запекла боротьба з куркульськими повстаннями повсюди”. [12, с. 197]. Вищезазначене змусило В. Леніна направити голові радянського уряду України Х. Раковському телеграму з вимогою: „Декредитуйте і впроваджуйте у життя повне роззброєння населення, розстрілюйте на місці нещадно за будь-яку приховану гвинтівку” [13].

Боротьба з повстанцями вимагала відволікання великих військових сил і заважала прискореному утвердженню радянської влади в Україні. Були створені спеціальні військові формування – караульні частини при військових комісаріатах для боротьби з повстанцями: вартові роти, батальйони і полки. Однак створення вартових частин відбувалось дуже повільно через небажання громадян України відстоювати радянську владу, до того ж треба було комплектувати регулярні частини Червоної армії. Про складність мобілізації до лав Червоної армії свідчить телеграма В. Леніна в Україну від 28 травня 1919 р.: „Негайно посунути геть усіх на захист Луганська. Виконати не зупиняючись перед самими надзвичайними рішучими заходами, застосовуючи надзвичайну міру покарання по відношенню до тих, хто не підкоряється, хто відстає і неакуратний” [14, с. 389].

Кровопротитного характеру набула боротьба проти загонів Струка біля міста Чорнобиля на Київщині. На початку травня 1919 р. Чернігівський батальйон, бійці 1-го караульного полку Києва, Дніпровської військової флотилії, очолювані А. Полупановим, розбили основну частину повстанців. Упертий опір радянським військам чинило формування Зеленого (Д. Терпіло), але й йому на початку травня 1919 р. було завдано відчутного удару групою військ, якими керував Я. Кисіль. До

цієї групи входили бійці 6-го стрілецького і 15-го прикордонного полків (склалися з росіян), Білоцерківського батальйону внутрішніх військ (чекісти), загін бійців інтернаціонального полку під командуванням Р. Фекете (мадяри), моряки Дніпровської військової флотилії [9, с. 304].

Регулярні військові частини обстрілювали села з гармат і кулеметів, брали заручників. У постанові Ради робітничо-селянської оборони УРСР від 17 липня 1929 р. „Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів у селі” визначалася ціла низка заходів, спрямованих проти селянських виступів. Зокрема пропонувалося запроваджувати кругову поруку серед мешканців села чи району, репресувати їх за переховування зброї, застосовувати військову блокаду тощо. Проте всі ці „заходи”, з одного боку, консолідували, згуртовували розрізнені селянські загони, а з іншого, – призводили до морального розкладу регулярних військ, основу яких становили ті самі вчорашні селяни-повстанці. Тому до боротьби на внутрішньому фронті все частіше почали залучати так звані „інтернаціональні” частини. Уявлення про розмах селянського руху в Україні можна скласти з таких даних: якщо в квітні 1919 р. було зареєстровано 93 виступи, то в липні – 207 [2, с. 169].

7 травня 1919 р. Головне командування Радянської Росії доповідало В. Леніну: „Повстання північно-східніше Києва, мабуть, розгортається і для придушення цього повстання прийшлося послати розташовану в Чернігівській губернії 3-тю дивізію зі складу штатних формувань РРФСР, внаслідок чого частини цієї дивізії не можуть бути своєчасно перекинуті у напрямку Донецького басейну. Число повстанців невідоме, придушити ж це повстання до цього часу не вдалося” [10, с. 313]. Незважаючи на те, що більшовики придушували повстання з неймовірною жорстокістю, вони захоплювали щоразу нові терени, не зустрічаючи серйозного опору. У середині 1919 року повстанці заволоділи майже цілою Україною, за винятком Волині та Поділля.

Серед найвідоміших отаманів – народних полководців – виокремлюються дві постаті – отаман М. Григор’єв і Н. Махно. Недаремно їм присвячені окремі статті у всіх історичних довідниках і навіть підручниках для шкіл та ВНЗ.

Свій перший загін М. Григор’єв створив під час Гетьманщини в районі Єлисаветграда (сучасний Кіровоград). Незабаром загін перетворився в армію, яка очистила південь України від гетьманських і австро-німецьких військ. За це Директорія присвоїла М. Григор’єву звання Верховного отамана Таврії і Херсонщини. Але 22 січня М. Григор’єв, повіривши у гасла більшовиків, оголошує війну Директорії.

Наказом військкома Українського фронту № 17 від 18 лютого 1919 р. всі загони М. Григор’єва, що діяли в районі Олександрії, Знаменки, Єлисаветграда, були об’єднані у 1-шу Задніпровську бригаду триполкового складу, яка діяла у складі 1-ї Задніпровської української дивізії під керівництвом П. Дибенка (загони М. Григор’єва, Н. Махно, повстанці Херсонщини; 18500 багнетів, 905 шабель, 180 кулеметів, 32 гармати, бронепотяг) [12, с. 184; 798].

1-ша Задніпровська дивізія досягла значного успіху в боротьбі з білогвардійцями. 15 березня вона зайняла Бердянськ, 17 березня – станцію Волноваха, 27 березня бригада Махно оволоділа Маріуполем, а бригада Григор’єва взяла участь в боях за Миколаїв та Херсон.

25 квітня 1919 р. М. Григор’єв був призначений начальником 6-ї Української дивізії, а за здобуття Одеси він був представлений до нагороди орденом Червоного Прапора.

Одним із найгостріших питань, які негативно відобразилися на боездатності більшовицьких військ Українського фронту, було погане і безсистемне постачання. Командувач червоними військами України В. Антонов-Овсієнко неодноразово доповідав у Москву: „Зовсім нема чобіт, шинелей, гвинтівок. У Махно чотири черги на одну гвинтівку, у Григор’єва – три” [12, с. 182]. Це примушувало Григор’єва і Махно займатися самопостачанням, що часто-густо було схожим на грабунки. Вони видавали накази зупиняти потяги з хлібом, та й все, що потрапляло в район їх бойових дій, вважали своїми трофеями. Звідси і народжувалися потім чутки про „п’яні банди грабіжників” Григор’єва і Махно.

21 березня 1919 р. Угорщина була проголошена Радянською республікою. Це підтверджувало думки В. Леніна і його прихильників про „світову революцію”, тому уряд Радянської Росії вирішив скерувати збройну силу на підтримку угорських повстанців, а також 6-ту дивізію М. Григор’єва.

7-го травня Григор'єв відмовився виконувати наказ радянського командування про перекидання дивізії на Румунський фронт. У той самий день він заарештував усіх політичних комісарів-комуністів і на мітингу у Єлисаветграді оголосив свій „Універсал”, в якому закликав український народ до загального повстання проти радянської влади.

Збройні сили М. Григор'єва становили 20 тис. осіб, більш як 50 гармат, 700 кулеметів, 6 бронепотягів [1, с. 158]. За короткий час повстанці захопили Черкаси, Умань, Кременчук, Катеринослав, Єлисаветград, Миколаїв, Херсон, Олександрію, Знаменку, Христинівку.

Для придушення повстання радянське командування створило три бойові групи військ:

Харківську групу, яка складалася з кількох частин 2-ї Української Червоної армії (командувач А. Скачко) і частин Харківського військового округу (командувач К. Ворошилов) – усього близько 5 тис. багнетів і шабель, 7 броньовиків, бронепоїзд, артилерія і кулемети;

Одеську групу, до якої входили деякі підрозділи і частини 3-ї Української Червоної армії (командувач М. Худяков), а також місцеві бойові загони чисельністю до 8 тис. осіб;

Київську групу, до складу якої входили окремі частини 1-ї Української Червоної армії (командувач С. Мацилецький) і місцеві спеціальні формування чисельністю до 15 тис. осіб [9, с. 313].

У період від 11 до 24 травня 1919 р. концентричними ударами зі сходу, півночі і півдня більшовицькі війська придушили повстання. 27 травня 1919 р. командувач Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко доповідав у Реввійськраді республіки: „Григор'євські банди розбиті, але не знищені, розсіялися по селах та лісах. Херсон і Миколаїв ще зайняті ними. Здійснюємо роззброєння сіл” [12, с. 205]. Ще через місяць (24 червня 1919 р.) він же доповідав: „Частини 12-ї армії (складалася з 1-ї і 3-ї Українських армій) закінчують ліквідацію повстання Григор'єва, на придушення якого довелося відразу виділити не менше як 15 тис. багнетів і шабель” [12, с. 324].

Повстання М. Григор'єва полегшило наступ генерала А. Денікіна на Південному фронті, тому що не дало змоги перекинути туди 2-гу Українську армію і перешкодило пересуванню радянських військ на Румунський фронт. Це відтягнуло більшовицькі війська і затримало їх похід на Західну Європу. В. Ленін у доповіді про зовнішнє і внутрішнє становище Української Радянської республіки відмічає: „Ви знаєте яку непоправну шкоду приніс нам Григор'єв” [11].

Серед головних дійових осіб громадянської війни однією з колоритних фігур був „батько Махно”. Очолюючи у 1917–1921 рр. велике селянське військо в Україні, він воював практично з усіма владами і режимами, які існували у той час. Беручи участь у боротьбі з військами донського отамана О. Каледіна, Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського, Директорії, А. Денікіна, П. Врангеля, отамана М. Григор'єва, австро-німецькими військами і військами Антанти, коли він виступав на боці радянської влади, він вніс свою лепту в перемогу більшовиків в Україні. І у той самий час озброєною боротьбою проти Червоної армії він завдав Країні Рад великих втрат. Але коли він стикався з радянською владою, він жодного разу не ставав під прапором іноземних або білогвардійських армій. Таке ставлення до урядів і режимів Н. Махно, мабуть, зумовлене тим, що він був дійсно вождем селян, які під час громадянської війни були змушені неодноразово змінювати свою позицію, підтримуючи то червоних, то білих. Такі коливання селян мали свою логіку і залежали від розпаду класової боротьби, конкретного співвідношення сил, військових успіхів сторін, від політики червоних і білих щодо селян. Селянство, яке зазнало на собі пролетарсько-більшовицьку і білогвардійсько-генеральську диктатури, зробило свій вибір і пішло за Н. Махном.

Свій загін Н. Махно сформував у липні 1918 року, хоча ще з кінця 1917 р. брав участь у роззброєнні козаків, які поверталися з фронту на Дон до отамана О. Каледіна. Разом зі своїми однодумцями він почав боротьбу з урядом гетьмана П. Скоропадського і австро-німецькими військами і вже у жовтні селяни нарекли його „батьком”, а командири повстанських загонів Приазов'я (Щусь, Белаш, Удовиченко) визнали за ним зверхність. Під час жовтневої революції у Німеччині німці припинили бойові дії проти повстанців, але у Н. Махно з'явився новий ворог – Директорія. Річ у тім, що згідно з напрямом своєї політики, Директорія проголосила 8 січня 1919 р. закон про скасування приватної власності на землю, дозволяючи селянам утримувати лише 15-десятинні господарства. Таке рішення й викликало відхід від Директорії отамана М. Григор'єва і прямий опір

Н. Махно. Директорія, як заявляв Н. Махно, не дасть нічого живого та здорового, яке пов'язане з сподіваннями українських трудящих.

У січні 1918 р. з'єднання Н. Махно, яке на той час налічувало 10 тис. осіб, вперше зіткнулося з військом генерала А. Денікіна, а у лютому воно ввійшло до складу 1-ї радянської Задніпровської дивізії, і Н. Махно став командиром 3-ї бригади. З 15 квітня бригада діяла у складі 2-ї Української радянської армії під командуванням А. Скачка, де була її ударною силою.

В. Ленін писав у квітні 1918 р.: „Всі завоювання, які наша Червона армія зробила на Україні і Дону... дадуть істотне значення полегшенню для внутрішнього становища, дадуть хліб і вугілля, продовольство і паливо” [11, с. 245]. Почали запроваджувати продрозверстку, що викликало велике незадоволення селян.

Н. Махно добре знав прагнення селян. На II з'їзді махновців, який відбувся 12–16 лютого 1919 року у Гуляй Полі, він заявив: „Якщо товариші більшовики йдуть з Великої Росії до України допомогти нам у важкій боротьбі з контрреволюцією, ми повинні сказати їм: „Будь ласка, добрі друзі!” Якщо вони йдуть сюди з метою монополізувати Україну, ми скажемо їм: „Руки геть!” [15, с. 47]. З'їзд протестував проти декрету українського радянського уряду про створення радгоспів і вимагав передання усієї землі у користування селянам за зрівняльним принципом.

У травні 1919 р. командування 2-ї Червоної армії не підтримало клопотання Н. Махна про перетворення його бригади у дивізію. Тоді Н. Махно вирішив із 11 озброєних полків піхоти, двох полків кінноти, артилерійської бригади і інших допоміжних частин створити самостійну повстанську армію [16, с. 307].

Практично з цього часу розгорнулася нещадна боротьба з Н. Махно і всіма, хто його підтримував. Військовій владі і загороджувальним загонам наказано залізною рукою наводити „революційний порядок і дисципліну”, застосовувати до махновців тільки одну кару – розстріл. 6 червня 1919 року за наказом Л. Троцького був створений надзвичайний військово-революційний трибунал, який з 12 червня у Синельниково почав „випалювати болячку провокації, григор'євщини і махновщини”. Пізніше командування Червоної армії заявило, що Н. Махно „відкрив фронт білогвардійцям.” Але сучасні дослідники стверджують, що Н. Махно не зумів закрити 100-версту ділянку прориву, але свою ділянку утримував аж до середини червня [15].

Залишивши свої основні сили у частинах Червоної армії, батько Махно з невеликим загonom відступив углиб України. На початку серпня частини Червоної армії під тиском військ генерала А. Денікіна залишили Україну. Н. Махно 1-го вересня проголосив створення „Революційної повстанської армії України” і почав боротьбу з армією А. Денікіна. Махновці захопили Олександрівськ, Маріуполь, Нікополь, Бердянськ, Гуляй Поле, двічі забирали Катеринослав і підійшли навіть до ставки Денікіна у Таганрозі. На цей час військо Н. Махна налічувало більше як 80 тис. осіб [17, с. 67].

У середині жовтня 1919 року Червона армія почала контрнаступ проти генерала А. Денікіна. 8 січня 1920 р. командувач 14-ю армією І. Уборевич наказав Н. Махно посунути своє військо на Польський фронт у район Ковеля, а 9 січня, не чекаючи відповіді, Всеукраїнській ревком оголосив Н. Махна і його прибічників поза законом [15].

1920 рік минув у сутичках Н. Махна з червоними. Він знищував комнезамів і місцеві Ради, без суду розстрілював чекістів і продзагонівців. Застрягнувши у боях з махновцями, 14-та армія дала змогу силам денікінців відійти до Криму.

Восени 1920 р. війська генерала П. Врангеля захопили район базування військ Н. Махна. Хоча програма Н. Махна зводилася до боротьби з Червоною армією, проти „воєнного комунізму”, захисту села від міста, ліквідації експлуатації селянства з боку кого б то не було, захисту власності селян на землю, знищення диктатури пролетаріату, ліквідації керівної ролі компартії, але в умовах наступу П. Врангеля Н. Махно знову пішов на чергову змову з більшовицькою владою. Його війська форсували Сиваш, брали Сімферополь і Євпаторію.

Після розгрому генерала П. Врангеля командувач Південним фронтом М. Фрунзе наказами від 23 і 24 листопада почав повну ліквідацію махновщини. Були задіяні дуже великі сили частин 4-ї армії, 1-ї і 2-ї кінних армій: 3-й Кінний корпус; вогнева бригада; 30-та, 42-га, 51-ша, 52-га стрілецькі дивізії; 4-та кавалерійська дивізія 1-ї Кінної армії, Донецька дивізія; 2-га дивізія 2-го Кінного

корпусу; Інтернаціональна кавалерійська бригада; Богучарська бригада; Заволзька бригада; 3-тя запасна кавалерійська бригада; зведена курсантська бригада та інші „летючі” загони. Всього для боротьби з Н. Махном у грудні 1920 року було виділено близько 2/3 всіх сил, які брали участь у розгромі Врангеля, але боротьба з загонами повстанців у грудні 1920 – перші місяці 1921 рр. не дала бажаних результатів і ядро армії повстанців збереглося [17, с. 270–273].

Запеклі бої більшовицьких військ з повстанцями продовжувались ціле літо і тільки 28 серпня 1921 року Н. Махно з загоном у 80 шабелю покинув територію України і зник у Румунії.

Але не потрібно вважати, що тільки загони Н. Махна боролися проти більшовизації України. Ще 2-го лютого 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет надіслав до місцевих органів постанову „Про застосування вищої міри покарання – розстрілу до активних контрреволюціонерів на Україні”. У ній, зокрема, зазначалося: „... умови, що загрожують існуванню Радянської влади ..., ще не ліквідований ворог чинить Червоній армії ще достатній опір, з кожним днем виявляються все нові заколоти проти Радянської влади на Україні, тому Всеукраїнський ревком, відповідальний перед робітничо-селянською масою України за всебічне зміцнення її, у своїй неухильній і рішучій боротьбі з будь-якими спробами контрреволюційного характеру не може зупинитися ні перед якими заходами аж до застосування системи червоного терору” [18, с. 131].

Ось тільки скорочений перелік найвідоміших повстанських загонів, що діяли в Україні у 1920–1921 рр.: на Київщині – загони Голого, Гризла, Цвітковського, Мордалевича, Дороша, Яременка, Богатиренка, Цербанюка, Струка; в районі Кременчука – загони Киктя, Левченка, Деркача, Хмари, Клепача, Яблучка, Мамаєва, Залізняка, Завгороднього, Степового, Калиберди, Бондаря; на Полтавщині – загони Гонти, Христового, Матвієнка, Вояки, Штапи; на Поділлі – загони Шепеля, Складного, Заболотного, Моргуля, Гранового, Салтися. Крім того, на Правобережжі діяли загони Лиха, Іво, Клима, Антоновича, Гадзинського, Кошового, Орлика, Стодолі та ін. [19, с. 39].

Найбільшого поширення повстанство отримало в Олександрійському, Чигиринському та Черкаському повітах, де діяла так звана Олександрійська повстанська дивізія, яка у серпні–вересні 1920 р. налічувала близько 15–20 тис. озброєних людей. Її командувачем спочатку був Око, а потім – Хмара. За даними штабу Південного фронту бойовий склад повстанських загонів в Україні до 15 жовтня 1920 р. налічував 22800 багнетів, 250 шабелю, 64 кулемети та 9 гармат [20, с. 412].

Масштаб застосування підрозділів і частин Червоної армії ніяк не наводить на думку про одностайне прагнення українського народу підтримувати радянську владу. Так, у Директиві арміям Південно-Західного фронту від 24 квітня 1920 р. зазначається: „Для більш успішної боротьби з бандитизмом... увесь тил фронту розділити на 4 райони, причому 12-та армія здійснює боротьбу з бандитизмом у Чернігівській, Волинській і Київській губерніях, 14-а армія – у Подільській, Одеській і Херсонській, 13-а армія – в Катеринославі і Тавричеській губернії, безпосередньо начальник тилу фронту – в Полтавській, Харківській і Донецькій губерніях” [12, с. 427].

У листопаді 1920 р. Армія УНР разом з урядом змушена була перейти на польську територію, де й була інтернована. Незважаючи на поразку, український уряд сподівався, що за допомогою Польщі зуміє організувати залишками армії збройний рейд в Україну, який, на його переконання, викличе загальне антибільшовицьке повстання, що призведе до відновлення УНР. У Тарнаві при Головній команді військ УНР на початку літа 1921 р. був сформований Український партизансько-повстанський штаб (УППШ) на чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником. УППШ здійснив цілу низку заходів організаційного характеру, маючи на меті надати всьому повстанському рухові України планованості та масовості. Весь терен був поділений на 4 повстанські фронти, які на початку весни 1921 року були реорганізовані в 5 повстанських груп і 21 повстанський район [21]. 5 листопада 1921 р. збройне формування під керівництвом Ю. Тютюнника (більш як 1200 осіб) здійснило рейд в Україну, але спроба викликати загальне повстання не була успішною і залишки загону вже 21 листопада повернулися до Польщі [17, с. 287]. До кінця 1921 р. Червоній армії вдалося в основному придушити повстанські загони Правобережної України, хоча збройна боротьба з рухом опору продовжувалася до жовтня 1922 року.

Отже, події 1918–1922 рр. свідчать про те, що ставка більшовиків на революційне насильство як метод прилучення мільйонів українців до нового ладу, державного будівництва, засобу „ощасли-

вити” народ, спричинила зворотний результат. Запровадження нетолерантності, зіткнення різних верств суспільства зумовили поділ суспільства на „своїх” та „чужих”, масовий терор – неминучого супутника кожної громадянської війни. Цей терор був наслідком людської озлобленості, жорстокості, які з’явилися під час соціально-політичних катаклізмів, розхитування моральних підвалин, зневажання юридичних і моральних законів, безправ’я обивателя і селянина перед людиною з гвинтівкою або наганом, презирства до людського життя, яке запроваджувала нова влада. Одно-стайне прагнення українців до життя у братерській родині радянських народів – великий міф радянської історіографії.

1. *Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия* / Гл. ред. С.С. Хромов. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 704 с. 2. *Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 2: ХХ століття: Навч. посібник* / Л.Г. Мельник, В.Ф. Верстюк, М.В. Демченко та ін. – К.: Либідь, 1992. – 464 с. 3. *Майстренко І. Історія комуністичної партії України. Сучасність*, 1979, – 256 с. 4. *Гриневиц В., Гриневиц Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917–1995) / Упор. Я. Дашкевич. – Львів: Сучасність*, 1996. – 840 с. 5. *Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому-квітні 1918 р. // Військо України. – 1993. – № 8. – С. 102–107.* 6. *Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2: Від середини ХVІІ століття до 1923 р. – К.: Либідь, 1992. – 606 с.* 7. *Ленин В.И. М.И. Лацису // Полное собрание сочинений. – Т. 50. – С. 338.* 8. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів і конференцій. 1918–1956. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 703 с.* 9. *Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: В 3 т. Т. 2: Розгром буржуазно-куркульської Директорії. Вигнання інтервентів Антанті. Визволення України від денікінців (листопад 1918–грудень 1919 рр.). – Київ: Політвидав України, 1968. – 422 с.* 10. *Історія воєнного искусства: В 3 кн. – М.: Изд-во Воен. акад. им. М.В. Фрунзе, 1961. – Т.1. – С. 169–270.* 11. *Ленин В.И. Доклад о внешнем и внутреннем положении Советской Республики // Полн. собр. соч. – Т. 38. – С. 245–262.* 12. *Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.): Сб. документов: В 4 т. Т. 2. – М.: Воениздат, 1972. – 804 с.* 13. *Ленин В.И. Телеграмма Х.Г. Раковскому и В.И. Межлауку, 26.05.1919 // Полн. собр. соч. – Т. 50. – С. 324.* 14. *Из истории гражданской войны в СССР: Сб. документов и материалов в 3-х томах (1918–1922 гг.). – Т.2 / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Сов. Россия, 1961. – 895 с.* 15. *Волковинский В.Н. Нестор Иванович Махно // Вопросы истории. – 1991. – № 2. – С. 38–58.* 16. *Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 1. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 333 с.* 17. *Трифонов Н.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.). Ч. 1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. – Л.: Ленингр. ун-т, 1964. – 309 с.* 18. *Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 128–142.* 19. *Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 397 с.* 20. *Из истории гражданской войны в СССР: Сб. документов и материалов: В 3 т. (1918–1922 гг.). – Т. 3. – М.: Сов. Россия, 1961. – 875 с.* 21. *Плазова Т.І. З історії створення Українського партизансько-повстанського штабу // Вісн. Нац. ун-ту „Львівська політехніка”. – 2000. – № 408. – С. 66–72.*